Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

The International Journal of Economic and Social Research

2025, 21(1)

Antik Mezopotamya'da Özel Mülkiyet

Private Property in Ancient Mesopotamia

Yahya AYYILDIZ[1]

Geliş Tarihi (*Received*): 12.09.2024 **Kabul Tarihi (*Accepted*):** 09.12.2024 **Yayın Tarihi (*Published*):** 30.06.2025

Öz: Antik Mezopotamya'da özel mülkiyetin olmadığını varsayan *tapınak ekonomisi* modeli, Deimel ve Falkenstein gibi isimler tarafından savunulmuş ve ilk dönem çalışmalarda yaygın bir kabul görmüştür. Ancak hem Diakonoff hem de Gelb gibi araştırmacıların çalışmaları sonrasında antik Mezopotamya'da kamu mülkiyeti ile özel mülkiyetin bir arada bulunduğu görüşü, oldukça güçlenmiştir. Buna rağmen 19. yüzyıl oryantalizminin bir kalıntısı olarak, antik Mezopotamya'da özel mülkiyetin yokluğu iddiası gerek Türkiye'de gerekse Batı'da yer yer dile getirilmektedir. Bu makalede özel mülkiyet kurumunun, yani eşyayı kullanma, tasarrufta bulunma ve başkasını dışlama hakkının antik Mezopotamya'da bütün boyutlarıyla var olduğu savunulmuştur. Bu iddia, aynı zamanda özel mülkiyet kurumunun antik Roma'yla başlamadığı anlamına da gelmektedir. Bu çalışmada kurumsalcı yaklaşımdan faydalanılmış ve özel mülkiyet, bir kurum olarak değerlendirilmiştir. Bununla birlikte karşılaştırmalı tarihsel yöntem izlenmiştir. Bu yönteme göre herhangi bir olgunun anlaşılması, zaman ve mekânda karşılaştırmalı olarak incelenmesine bağlıdır. Bu makalede öncelikle özel mülkiyet hakkına ilişkin kavramsal açıklamalara ve konuyla ilgili literatüre değinilmiştir. Bununla birlikte antik Mezopotamya'da özel mülkiyet hakkının varlığına yönelik kanunlar, idari mektup ve talimatlar ile satış ve kira sözleşmelerini ihtiva eden kayıtlardan hareketle söz konusu kurumun tarihî gelişimi, sınırları ve kapsamı belirlenmiştir. İncelenen dönem, MÖ üçüncü binyıldaki Erken Hanedanlar, Akkad, III. Ur ve ikinci binyılın başındaki Eski Babil'i içermektedir.

Anahtar Kelimeler: Özel mülkiyet, antik Mezopotamya, tapınak ekonomisi, Deimel, Gelb, kurumsalcı yaklaşım

&

Abstract: The temple economy model, which assumes the absence of private property in ancient Mesopotamia, was advocated by Deimel and Falkenstein and was widely accepted in early studies. However, after the works of researchers such as Diakonoff and Gelb, the view that public and private property coexisted in ancient Mesopotamia has been considerably strengthened. Nevertheless, as a remnant of 19th century orientalism, the claim of the absence of private property in ancient Mesopotamia is sometimes expressed both in Turkey and in the West. In this paper, it is argued that the institution of private property, that is, the right to use, dispose of and exclude others from property, existed in ancient Mesopotamia in all its dimensions. This claim also means that the institution of private property did not begin with ancient Rome. In this study, the institutionalist approach is utilised and private property is evaluated as an institution. In addition, the comparative historical method has been followed. According to this method, the understanding of any phenomenon is based on a comparative analysis of time and space. In this paper, first of all, conceptual explanations on the right to private property and the relevant literature on the subject were mentioned. In addition, the historical development, boundaries and scope of this institution were determined based on the records containing laws, administrative letters and instructions, and sale and lease agreements regarding the existence of private property right in ancient Mesopotamia. The period analysed includes the Early Dynasties of the third millennium BC, Akkad, Ur III and the Old Babylonia at the beginning of the second millennium BC.

Keywords: Private property, ancient Mesopotamia, temple economy, Deimel, Gelb, institutionalist approach

Atıf/Cite as: Ayyıldız, Y. (2025). Antik Mezopotamya'da Özel Mülkiyet. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 21(1), 36-50.

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. https://dergipark.org.tr/tr/pub/ijaws

Copyright © Published by Bolu Abant Izzet Baysal University, Since 2005 – Bolu

[1] Dr. Öğr. Üyesi Yahya Ayyıldız, Malatya Turgut Özal Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, yahya.ayyildiz@ozal.edu.tr, ORCID 0000-0003-1898-9518

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License

1. Giriş

Sümerce ve Akkadcanın 19. yüzyılda çözümlenmesi sonrasında gün ışığına çıkarılan antik toplum, dünyada büyük bir merak uyandırmıştı ve çok sayıda araştırmanın konusu hâline geldi. İktisat tarihçileri, pek çok iktisadi meseleyi ele aldığı gibi özel mülkiyet kurumunu da özellikle inceleme konusu yaptılar.

20. yüzyılın ilk yarısına kadarki antik Mezopotamya araştırmalarında Avrupa merkezci tutum (Amin, 2007: 11) oldukça belirleyici olmuş ve bilinen oryantalist önyargıları taşımıştır. Doğu toplumlarını özel mülkiyetin ve piyasanın yokluğu, despotizm, genelleştirilmiş kölelik gibi kavramlarla tanımlayan bu yaklaşım, aynı argümanları "tapınak ekonomisi" hipoteziyle antik Mezopotamya toplumuna uyarlamıştır. Bu hipoteze göre özel mülkiyet hakkı ve bir kurum olarak varlığı, antik Roma'yla başlamış ve sadece Batı toplumlarına özgü olmuştur (Renger, 1995: 277; Steinkeller, 2015: 2). Bu hipotez, son dönemde yapılan çalışmalarla önemli ölçüde çürütülmesine rağmen, gerek Türkiye'de (Aktürk, 2023) gerekse Batı'da yer yer kullanılmaya devam etmektedir.

Bu makalede, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yapılan araştırmalara dayanarak özel mülkiyet kurumunun, yani eşyayı kullanma, tasarrufta bulunma ve başkasını dışlama hakkının antik Mezopotamya'da bütün boyutlarıyla var olduğu ve uygulandığı savunulmaktadır. Bu iddia, aynı zamanda özel mülkiyet kurumunun antik Roma'yla başlamadığı anlamına da gelmektedir. Burada öncelikle, izlenen yönteme, kaynakların niteliğine, konuyla ilgili literatüre değinilecek ve ardından özel mülkiyete dair genel bilgiler verilecektir. Daha sonra antik Mezopotamya'da özel mülkiyet hakkının varlığına yönelik kanunlar, idari mektup ve talimatlar ile satış ve kira sözleşmelerini ihtiva eden kayıtlardan hareketle söz konusu kurumun tarihî gelişimi, sınırları ve kapsamı belirlenecektir. İncelenen dönem, MÖ üçüncü binyıldaki Erken Hanedanlar, Akkad, III Ur ve ikinci binyılın başındaki Eski Babil dönemlerini içermektedir.

1.1. Yöntem

Antik Mezopotamya'da özel mülkiyetin niteliğini tespit etmeyi amaçlayan bu çalışmada karşılaştırmalı tarihsel yöntemden faydalanılmıştır. Sosyal bilimlerde yaygın biçimde kullanılan bu yöntem, toplumsal olguları tarihî süreç içerisinde ele alarak inceler. Herhangi bir konuyu, zaman ve mekân boyutunda karşılaştırmalı olarak analiz eder. Bu makalede özel mülkiyetin modern anlam ve içeriği ölçü alınarak antik Mezopotamya'daki özel mülkiyet kurumu incelenmiş ve bugünkü standartlara ne kadar uygun veya benzer olduğu tarihî süreç içerisinde tespit edilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte yer yer antik Roma'yla da karşılaştırılmıştır.

Tarihsel karşılaştırmalı analizle yakından ilişkili bir başka yöntem de kurumsalcı yaklaşımdır. Bu yaklaşım, tarihselci yöntemin bir devamı olarak da değerlendirilmiştir (Hodgson, 2004: 7). Klasik ve Neoklasik iktisat, evrensel yasalara dayanırken Alman Tarihçi Okulu, tarihsel tekillikleri ve kültürel farklılıkları ön plana çıkarmıştır. Örneğin Weber (2012: 103), kültüre yaptığı vurgu nedeniyle, sosyal bilimleri "kültür bilimleri" olarak adlandırmıştır. Kurumsalcı iktisat da klasiklerin evrenselci tutumuna itiraz etmiş ve evrensel yasalar yerine "toplumsal oyunun kuralları" (North, 2010: 9) veya "düşünce alışkanlıkları" (Hodgson, 2002: 361) anlamında kullandığı "kurum" kavramına vurgu yapmıştır.

T. Veblen'le başladığı kabul edilen ve 20. yüzyılın en önemli yöntemsel akımlarından birini oluşturan bu yaklaşıma göre bireylerin davranışlarına sınır getiren kurallar, toplumsal olguları şekillendirmektedir. Toplumsal oluş ve değişim, kurumların analiziyle açıklanmaktadır. Bu çalışmada özel mülkiyet bir kurum olarak değerlendirilmiş ve bu kurumu ortaya çıkaran kurallar tespit edilmeye çalışılmıştır. Kanunlar, idari talimatlar ve sözleşmeler gibi kurallarla özel mülkiyet kurumunun niteliği sergilenmiştir.

1.2. Kaynaklar

Antik Mezopotamya tarihine ilişkin bilgilerimizin önemli bir kısmı, arkeolojik kazılardan çıkarılan belgelere dayanmaktadır. Bugüne kadar yapılan kazılarda en eskisi MÖ 3200 yılına tarihlenen toplamda bir buçuk milyon civarında belgeye ulaşılmış, ancak şimdiye kadar bunların yaklaşık iki yüz bini incelenip yayınlanmıştır (Ellis, 1976: 2-3; Hüseynli, 2021: 130; Renger, 2010: 187).

Bu belgelerin ağırlıklı bölümü idari metinlerdir. Bunlar içerisinde kanunlar, fermanlar, yargı kararları, vezir ya da valilere gönderilen talimatname ve mektuplar ile diğer çeşitli belgeler yer almaktadır. Bunların yanı sıra edebi metinler, kehanetler, mühürler, ritüeller ve eğitime ilişkin kayıtlar bulunmaktadır. Metinlerin önemli bir kısmı kil tabletlerden gelmekteyse de taş tabletlere yazılı olan kayıtlar da vardır (Gelb vd., 1991: 1).

Bu kaynaklar içerisinde kanun ve fermanların ayrı bir yeri bulunmaktadır. Toplumsal-siyasi düzene ilişkin en genel bilgileri ihtiva etmesinin yanı sıra özel mülkiyet hakkının niteliğini tespit etmek açısından da başlıca kaynaklarımızdandır. Bunların en eskisi, MÖ 24. yüzyıla tarihlenen ve Sümerce yazılan Lagaš Beyi Urukagina'ya ait ferman, en ünlüsü ise bir önsöz ve sonsözün yanı sıra 282 kanun maddesinden meydana gelen Hammurabi Kanunlarıdır. Hammurabi Kanunlarının yirmi maddesi mülke karşı işlenen suçları, on beş maddesi kamu arazilerinin kullanımını, yaklaşık elli altı maddesi tüccarları ve ticari ilişkileri, on iki maddesi mirası, yirmi altı maddesi meslek adamlarına ait suçları, otuz üç maddesi tarımsal faaliyetleri, dört maddesi ücretler ve tarifelerini, beş maddesi ise esir ve köle satışını düzenlemiştir (Tosun ve Yalvaç, 1989: 4-6).

Mevcut kaynaklara ilişkin en önemli sorun, bunların çok büyük bir kısmının -literatürde saray ve tapınak olarak adlandırılan- kamu kurumlarına ait olmasıdır (Widell vd., 2013: 118). Bunun en önemli nedeni ise yazının kamu görevlileri tarafından icat edilmesidir. Yazı, tarihte ilk kez antik Mezopotamya'da devletin gelir-gider hesaplarını tutmak için icat edilmiştir. Önce resim yazısı (piktografi), MÖ 26. yüzyıldan itibaren de hece yazısı (fonografi) olarak gelişmiştir. Modern yazı sistemi harf veya alfabe yazısıdır ki ilk icadı MÖ 12. yüzyılda Fenikelilere aittir. Antik Mezopotamya'da yazının öğrenilmesi, resim ve hece yazısı olması nedeniyle, oldukça zordu ve ağırlıkla kamu görevlilerinin tekelindeydi.

Bu dönemden kalma belgeler, kamu görevlileri tarafından kamu işleriyle ilgili olarak tutulan kayıtlar olduğu için, sadece kamu ekonomisini konu edinmekte, özel sektörü yansıtmamaktadır. Bu belgelerle sınırlı kalındığında ekonominin sadece kamu ekonomisinden ibaret olduğu, özel ekonominin ve dolayısıyla özel mülkiyetin olmadığı veya önemsiz düzeyde bulunduğu gibi bir sonuca varılabilmektedir. Nitekim ilk dönem araştırmacılar bu sonuca varmıştır. Bu durumu G. Stein, "örnek önyargısı" olarak adlandırmaktadır (Stein, 2005: 124). Örnek önyargısı, belli bir dönemde ve belli bir kuruma ait verilerin, inceleme konusu yapılan evreni bütünüyle temsil ettiği iddiasıdır. Hâlbuki söz konusu kaynaklar, sadece kamu faaliyetlerini veya kamu mülkiyetini konu edinmiştir. Kamu kurumları, kendi yetki alanları dışında bulunan mülkleri ve işlemleri kaydetme gereği duymamış veya böyle bir girişimde bulunmamıştır. Resmi kayıtlardaki kaynakların kamuya ait olması nedeniyle ekonominin tam kapsamını bilme imkânına bütünüyle sahip değiliz (Mieroop, 2004: 59).

İdari belgelerin yansıttığı ekonominin, gerçeğin bütününü temsil etmediğinin bir göstergesi de arkeolojik kazılarda ortaya çıkan mekânların, farklı bir ekonomi modeli sunmasıdır. İdari belgelerin filolojik incelemesi, devlet tarafından kontrol edilen kolektif bir emek kitlesinin varlığını gösterirken kazılan özel evlerin arkeolojik incelemesi, özgür kişilerden oluşan bağımsız aileleri ve ev üretimini belgelemektedir. İdari kayıtlar ile arkeolojik araştırmalar, birbirinden taban tabana farklı iki (kamu ve özel) ekonomi modeli yansıtmaktadır (Sallaberger ve Pruß, 2015: 73).

1.3. Literatür

Sümercenin 19. yüzyılda çözümlenmesiyle yoğunlaşan araştırmalarda elde edilen veriler sonrasında antik Mezopotamya toplumunun nasıl bir model sergilediğine yönelik farklı yorumlar ortaya çıkmıştır.

Bu yorumlar, ağırlıkla Doğu toplumlarına ilişkin var olan teorilerin antik Mezopotamya'ya uyarlanmasıdır.

Marksistler ve özellikle Sovyet araştırmacılarına göre Sümer toplumu, ilkel komünal mülkiyetten köleci mülkiyete evrilen bir yapıya sahipti. Özel mülkiyet ya yoktu ya da yaygın değildi ve aşiretlerin çözülüp çekirdek hanelerin ortaya çıkmasıyla özel mülkiyet görülmeye başladı. Bütün iktidarı tekelinde toplayan ve özellikle Akkad dönemiyle belirginleşen despotik bir yönetim altında, toplumun büyük kısmı genelleştirilmiş köleydi. Weber'in izini süren diğer bir yaklaşım ise bütün toplumun patrimonyal iktidara bağımlı bir tebaa olduğunu, özel mülkiyetin bulunmadığını, en önemli üretim aracı olan arazilerin devletin mülkiyetinde olduğunu öne sürüyordu. Antik araştırmalar üzerinde önemli etkisi olan Polanyi ve takipçilerine göre ise antik Mezopotamya ekonomisi, piyasanın rol oynamadığı yeniden dağıtımcı bir sistemle işliyordu. Ancak son yıllarda bu yaklaşımlara yönelik ciddi eleştiriler ortaya çıkmaya başladı ve çivi yazılı tabletlere dayanarak menkul eşyalar dışında ev, bahçe ve araziler üzerinde de özel mülkiyetin olduğu, işleyen bir piyasanın bulunduğu ve toplumun önemli bir kısmının özgürlüğe sahip olduğu anlaşılmıştır.

Sümer çalışmalarının ilk dönem isimlerinden biri olan Anton Deimel, Erken Hanedanlar III (MÖ 2600-2340) devrinde Lagaš devletinin dinî başkenti olan Girsu şehrindeki Ba'u tapınağına ait arşivleri incelemiştir. Lagaš devletinde tarım arazilerinin tapınağın mülkiyetinde olduğunu, özel mülkiyetin bulunmadığını öne sürmüştür. Deimel'e göre Lagaš'taki teokratik tapınak devletinde yaşayanlar da tapınağın bağımlı hizmetlileriydi. Deimel'in bu hipotezi, *tapınak ekonomisi* olarak adlandırılmış ve MÖ üçüncü binyılın ortaları için geçerli bir model olarak görülmüştür (Foster, 1981: 225).

Deimel'in yaklaşımını sürdüren Adam Falkenstein, Sümer şehirlerinin gelişimi ile tapınakların ortaya çıkışının eş zamanlı olduğunu belirterek Sümer şehirlerini tapınak kurumu üzerinden açıklamıştır. Falkenstein'a göre tapınaklar, bütün ekili arazilerin mülkiyetine sahip olmuş ve toplum üzerinde otokratik bir kontrol uygulamıştır. Bu dönemde görülen sulamalı tarım, ancak emeğin kitlesel kontrolüyle mümkün olmuş ve bu zorunluluk, otoritesini dinden alan yöneticiler eliyle gerçekleştirilebilmiştir (Akrep, 2017: 459).

Antik dönem araştırmalarını önemli ölçüde etkileyen Karl Polanyi, bu dönemde üç modelin geçerli olduğunu öne sürmüştür. Bunlar karşılıklılık, yeniden dağıtım ve mübadeledir. Polanyi'ye göre antik Mezopotamya'da geçerli olan yeniden dağıtım sistemine göre tapınak ve saray, kendi arazisinde mallar üretiyor, bunları kendi depolarında topluyor ve daha sonra çalışanlarına geçimlik ücret olarak dağıtıyordu. Bu modelde piyasa ya yoktu ya da önemsizdi ve bütün ekonomi, merkezi bir kontrol sistemine tabiydi, dolayısıyla özel mülkiyetten de bahsedilemezdi (Polanyi, 1977: 35-38).

Deimel, Falkenstein ve Polanyi'nin yaklaşımlarını kısmi değişikliklerle sürdüren Johannes Renger, Mezopotamya'da köy topluluklarının dışındaki kitlenin, tapınak ve saray kurumlarına entegre edilerek patrimonyal tebaa haline getirildiğini belirtir. Ona göre tarım ve hayvancılık kurumsal hanelerde yapılıyor, ürünler depolanıyor ve sonra aylık veya yıllık tayınlar olarak tebaaya dağıtılıyordu. Renger, Mezopotamya'nın kuzeyi ile güneyi arasında ayrım yapar ve kuzeyinde özel mülkiyetin varlığını kabul ederken güneyinde önemli bir rol oynamadığını iddia eder. Antik dönemdeki özel mülkiyetin varlığının, her şeye rağmen günümüzden tamamıyla farklı bir ekonomik sistemde var olduğunu vurgular (Renger, 1995: 279; Renger, 2010: 189).

Piotr Steinkeller de antik Mezopotamya'yı patrimonyalizm olarak adlandırır. Ona göre patrimonyalizmde insan kaynaklarının yanı sıra ekonomik kaynaklar da tek bir yönetici organa bağlı tek bir sosyo-ekonomik organizmada bütünleştirilir. Bütün bu yekpare görünümüne rağmen patrimonyal sistem, karşılıklı haklar ve yükümlülüklere sahip bireysel hanelerden oluşmaktadır. Güney Mezopotamya'da egemen olan III. Ur ekonomisinin patrimonyal karakterde olduğunu ve böyle bir ekonomi için özel sektör ve özel mülkiyet kavramının kullanılmasının yanıltıcı olacağını belirtir (Steinkeller, 2004: 92).

Eric L. Cripps ise antik Mezopotamya'yı feodalizm olarak adlandırır. Feodalizmde hem ekonomik varlıklar hem de emek üzerinde kiracı, lord, lordun lordu ve daha üstteki efendiler arasında kişisel ve hiyerarşik bir hak ve yükümlülük bağı vardır. Emek ve hizmet ödemelerinin para yerine ayni olarak yapılması nedeniyle hem antik Mezopotamya'da hem de feodalizmde benzer bir ekonomik yapının olduğunu savunur. Sümer metinlerinde geçen özel mülkiyete ait ev, bahçe ve arazilerin, efendi-kiracı ilişkisi çerçevesinde işleyen feodal bir mülkiyet olarak anlaşılması gerektiğini iddia eder (Cripps, 2007: 106).

Tapınak ekonomisi yerine oikos veya hane ekonomisi de denilmektedir. Susan Pollock, beşinci ve dördüncü binyıllarda haraç ekonomisinin, üçüncü binyılda ise oikos ekonomisinin egemen olduğunu belirtir. Haraç ekonomisinde üretim, hanelerde bağımsız biçimde yapılır ve kurumlar tarafından sadece artı ürün talep edilirken oikos ekonomisinde kurumsal yapılar üretimi doğrudan kontrol etmekte, arazilerin mülkiyetine sahip olmakta ve bu arazilerde çok sayıda işçi çalıştırıp onların geçimi amacıyla statülerine göre tayınlar vermektedir (Pollock, 2017: 101). Renger ise oikos ekonomisinin III. Ur hanedanlığından sonra sona erdiğini ve yerini haraç ekonomisine bıraktığını öne sürmektedir (Renger, 2010: 190).

Günümüze kadar süren bu hâkim Avrupa merkezci anlatılara ilk kısmi itiraz, Sovyet araştırmacı Igor M. Diakonoff tarafından yapılmıştır. Diakonoff, Deimel'in teorisini temellendirdiği verileri yeniden incelemiş ve bunun yanlış çıkarımlara dayandığını göstermiştir. Sargonik öncesi dönemdeki arazi satış belgelerini inceleyen Diakonoff'a göre kamu arazileri bulunmakla birlikte asla çoğunluğu oluşturmuyordu ve özellikle kırsalda köy topluluğuna ait mülkiyet baskındı. Sümer toplumunda bir tarafta devlet mülkiyeti varken diğer tarafta topluluğun üst mülkiyeti altında aile reislerinin mülkiyeti bulunuyordu (Diakonoff, 1991: 88).

Antik Mezopotamya'da arazilerde özel mülkiyetin varlığına ilişkin ilk çalışma, Ignace J. Gelb tarafından yapılmıştır. Gelb, III. Uruk'tan III. Ur'a kadarki yaklaşık bin yıllık dönemde *sınır taşı* anlamına gelen 57 antik kudurru ile 282 arazi satış belgesini inceleyerek söz konusu dönemde özel mülkiyetteki arazilerin varlığını kanıtladığı gibi bunların birer istisna olmadığını da göstermiştir (Gelb vd., 1991: 6).

Diakonoff ve özellikle Gelb'den sonra kamu mülkiyetinin yanı sıra özel mülkiyetin de bulunduğu kabul edilmiştir. Benjamin Foster (1981: 230), kamu mülkiyetinin inkâr edilemeyeceğini, ancak bütün mülkiyeti tekeline alan bir *tapınak devleti* veya *tapınak ekonomisi* teorisinin geçersizliğinin kanıtlandığını belirtir. Eski Babil (MÖ 2000-1600) dönemindeki gayrimenkul satış belgelerini inceleyen Norman Yoffee (1995: 282), ilk dönem araştırmacılarının Asya Tipi Üretim Tarzı, hidrolik despotizm, entegre siyasi sistem gibi adlar altında tapınak ekonomisi ve despotik saray ekonomisi modelini varsaydıklarını, ancak ekonominin bütün işleyişini kontrol eden, mülkiyeti tekeline alan bu modelin artık savunulamayacağını vurgular.

Robert C. Ellickson ve Charles Thorland (1995: 153), işlem maliyetlerini ve koordinasyon başarısızlıklarından kaynaklanan ölü ağırlık kayıplarını minimize edebilmek için üçüncü binyılın ortalarından ikinci binyılın ortalarına doğru geniş aile mülkiyetinden çekirdek aile mülkiyetine doğru bir evrim yaşandığını ifade eder. Polanyi'nin yaklaşımını eleştiren Morris Silver (2007: 89) ise ücretli işçilerin daha fazla ücret alabilecekleri bölgelere gitmek için mevcut işlerini terk ettiğini belirten belgeler gibi daha pek çok çivi yazılı tablete dayanarak antik Mezopotamya'da menkul malların yanı sıra ekilebilir arazi, emek ve sermaye için aktif piyasaların bulunduğunu belirtir.

Bugün itibariyle antik Mezopotamya ekonomisinde tapınak, saray ve özel sektörün varlığı genel olarak kabul görmüştür (Goddeeris, 2010: 198; Mieroop, 2004: 54). Tapınak ve saray olarak adlandırılan kurumlar ise nihayetinde kamu kurumlarıdır ve ağırlıkları veya toplam içindeki payları kesin olarak tespit edilemese de ekonominin kamu ve özel sektör olarak ikiye ayrıldığı anlaşılmaktadır.

2. Özel Mülkiyet Kavramı

Bir kurum olarak mülkiyet, insanlık tarihinin başlangıcından itibaren var olmuş veya insanın doğadan ayrışmasıyla başlamıştır (Parisi, 2004: 64). İnsanlık öncesindeki doğa durumunda birtakım varlıklar sahiplenilmiştir, ancak bu durum, mülkiyet değil, *el koyma* olarak adlandırılabilir. Mülkiyet, bilinç sahibi insanın doğayla ilişkisindeki sahiplenmeyi ifade eder (Hegel, 2006: 237). El koyma ise doğa durumundaki herhangi bir canlının, kaba kuvvete dayanarak diğer varlıkları ele geçirmesidir. Doğa durumunda asıl belirleyici olan kaba kuvvettir ve bununla elde edilen, yine aynı şekilde elden çıkar.

Mülkiyet, insanlık bilincini gerektirdiği gibi *mülkiyet hakkı* da toplumsal bir sözleşmeyi veya bunun yasal ifadesi olan hukuk sistemini gerektirir. Geçerli bir hukuk sistemi ise bireylerin üstünde olan bir kamu otoritesinin varlığını zorunlu kılar. Sözleşmelerin uygulanması, ancak zor kullanma tekeline sahip olan bir otorite veya devlet sayesinde mümkündür. Mülkiyetten değil mülkiyet hakkından söz edildiğinde bir hukuk sisteminin yanı sıra bunu uygulayacak olan kamu otoritesinin varlığı da gerekir (North, 2010: 47; Kar, 2023: 44).

Mülkiyet hakkı; maddi mallar, yani eşya üzerindeki mutlak ve sahibine en geniş yetkiler tanıyan bir haktır. Bu hak, bir eşyayı kullanma, onun hakkında hukuki tasarrufta bulunma ve eşyadan başkasını dışlama hakkını içerir. Kişi, mülkiyetindeki bir eşyayı istediği şekilde bizzat kullanabileceği gibi kira, satış veya miras gibi hukuki tasarruflarda bulunarak onu elden çıkarabilir ve eşyadan faydalanma hususunda bir başkasını dışlayabilir (Gözler, 2018: 159). Bugün modern hukukta kabul edilen bu niteliklere sahip bir mülkiyet hakkının ilk kez antik Roma'dan kaynaklandığı ve diğer toplumlarda özel mülkiyet hakkının bu anlamda bulunmadığı iddiası, yaygın biçimde tekrarlanmaktadır (Renger, 1979: 251).

Bu iddianın geçerliliğini tespit etmek için Antik Roma'daki mülkiyet biçimine daha yakından bakmak gerekir. Antik Roma'daki üretim sistemi, *köleci* olarak vasıflandırılmıştır (Marx, 1976: 26) ki bu durum, üretimin önemli ölçüde kölelere dayandığını ifade eder. Temel üretim birimi olan latifundialar, ağırlıkla kölelerin istihdam edildiği ve özel kişilerin sahip olduğu çiftliklerdir. Bu özel kişiler, yasalarla korunan ayrı bir sınıf (patrici) statüsünde olmakla birlikte iktidar üzerinde güç sahibidir ve bu durum yine yasalarla desteklenmiştir. Antik Roma'nın mülkiyet biçimi de köleci üretim sisteminin bir devamıdır ve *köleci mülkiyet* olarak adlandırılabilir. Köleci mülkiyet, üretimde kölelerin kullanıldığı ve köle sahiplerinin siyasi iktidar üzerinde egemen olduğu bir mülkiyet biçimidir. Bu tanımdan hareketle *özel mülkiyet* ile *köleci mülkiyet* birbirinden ayrıştırılabilir. Her iki mülkiyet türü de kullanma, tasarrufta bulunma ve dışlama hakkını içerir ama özel mülkiyetten farklı olarak köleci mülkiyette emek, kölelerden oluşur ve köle sahipleri, siyasi iktidar üzerinde kontrol gücüne sahiptir. Buna karşın özel mülkiyette emek özgürdür ve mülk sahiplerinin siyasi iktidar üzerinde egemenliği bulunmamaktadır.

Roma köleci mülkiyeti, özel mülkiyetten, emeği köleleştirmesi ve köle sahiplerinin siyasi iktidarı domine etmesi yönüyle farklılaşır. Bu açıdan köleci mülkiyet, daha geniş bir mülk alanına sahip olduğu gibi mülk sahiplerinin iktidar alanı da daha kapsamlıdır. Buna rağmen Roma köleci mülkiyeti, bütünüyle de sınırsız değildir. Roma'da mülkiyet hakkının mutlak ve sınırsız olduğu kabulüne karşı bu hak, kamu otoritesi tarafından kamu yararı amacıyla sınırlandırılabilmiştir. Roma'da siyasi iktidar, imperium yetkisine dayanarak mülkiyet hakkını sınırlandırmış ve zor kullanma yetkisi olan coercitio'ya dayanarak da özel mülkiyeti istimlak edebilmiştir. Antik Roma'daki köleci mülkiyet sistemi, özel mülkiyete göre bazı alanlarda daha geniş sınırlara sahip olsa da mutlak ve sınırsız değil, kamu yararı açısından devlet tarafından sınırlandırılabilen bir mülkiyet biçimidir (Lee, 2012: 88).

3. Antik Mezopotamya'da Mülkiyet Biçimleri

Antik Mezopotamya'da özel mülkiyetin yanı sıra topluluk mülkiyeti ve devlet mülkiyeti de bulunmaktadır. Özel mülkiyetin dışında bulunan bu iki mülkiyet biçiminin açıklanması, özel mülkiyetin Antik Mezopotamya toplumundaki yeri ve öneminin tespit edilmesine yardımcı olacaktır.

3.1. Topluluk mülkiyeti

Topluluk veya komün mülkiyetinden ilk kez bahseden Diakonoff olmuştur. Diakonoff'a göre yazılı tarihin ilk yüzyılları boyunca toplum iki kesime ayrılmıştı ve araziler, birinci sektörde tapınak ile üst düzey yöneticilerin elindeyken ikinci sektörde topluluğun kontrolündeydi. Bu ikinci sektörde topluluğun özyönetimine katılan özgür insanların bulunduğu araziler, topluluğun mülkiyeti altında olmakla birlikte reislerin yönettiği geniş ailelerin elindeydi. Birkaç kuşak sonra bu komünler bölünmüştü ancak ayrılmış haneler hâlâ kendilerini akraba veya aynı atadan gelme kuşaklar olarak görüyordu. Daha sonra birinci sektördeki araziler devlet mülkiyeti hâline gelirken ikinci sektördekiler ise topluluğun üst mülkiyeti altında geniş hanelerin veya aile reislerinin mülkiyetine geçti (Diakonoff, 1991: 37).

Geniş haneler bir veya üç kuşaktan meydana gelebiliyor ya da en fazla üç kuşak bir arada yaşayabiliyordu. Bu geniş hanenin reisi; aile ve sahip olunan arazi mülkiyeti konusunda son söz sahibiydi. Bununla birlikte arazi, her bir aile hücresine veya çekirdek aileye bölüştürülmüştü. Bir arazi satılmak istendiğinde geniş ailenin rızasının da alınması gerekiyordu. Arazi satış belgelerine göre arazi sahibi, satış bedelini aldı ama satıcının akrabaları da kendi paylarına düşen ek ödemelere veya hediyelere sahip oldu. Tabii bu satış, nihayetinde geniş aile reisinin onayını gerektiriyordu ve satış bedelinin yanı sıra hediyeleri de kendisi alıp ilgili kişilere aktarıyordu. Eğer bir arazi tek bir kişiye değil de birden fazla kişiye aitse ve bu kişiler farklı ailelerden geliyorsa bu durumda arazinin satışı için halk meclisinin onayı gerekiyordu. Arazinin alıcısı, karar için toplanan halk meclisine ziyafet vermek zorundaydı (Diakonoff, 1991: 88).

Diakonoff'un aksine Wilcke (2003: 67), klanların veya daha büyük toplulukların mülkiyet haklarını kullandığına dair herhangi bir veri olmadığını belirtir. Wilcke'ye göre haneler, çekirdek ailelerden oluşmaktaydı ve birkaç neslin yaşadığı geniş aile durumunda miras paylaştırılmadıysa çekirdek aileler sadece bu durumda geniş ailenin bir parçası olmaktaydı. Miras paylaştırıldıktan sonra mülkiyet üzerinde belirleyici olan çekirdek aileydi. Ellickson ve Thorland ise Diakonoff'un topluluk mülkiyetiyle ilişkilendirdiği geniş aile mülkiyetini, özel mülkiyet olarak değerlendirmektedir. Ellickson ve Thorland'a (1995: 336) göre birey, çekirdek aile ve geniş ailenin sahip olduğu mülkiyet, özel mülkiyet olarak değerlendirilebilir.

3.2. Kamu Mülkiyeti

Antik Mezopotamya'da tapınak ve saray diye adlandırılan ve kamu görevlerini yürüten veya devlet işlevini gören kurumlar bulunmaktadır. İlkelci teori, devlet yerine tapınak ve saray kavramlarını kullanmaktadır, ancak bu makalede her iki kurum yerine devlet veya kamu kavramları tercih edilecek ve bunların sahip olduğu mülkiyet, kamu mülkiyeti olarak ifade edilecektir. Zira her iki kurum da kamu görevlerini yürütmekte ve bu nedenle devlet kurumunun bir parçasını oluşturmaktadır. Aralarındaki fark, devletin oluşumu sürecinde zamansal öncelik-sonralık ilişkisi ile sivil-askerî karakter ayrımıdır.

Erken Hanedanlar III döneminden kalma Girsu arşivlerinin yanı sıra diğer belgelere göre antik Mezopotamya'da kamu arazileri üçe ayrılmaktadır. Birincisi, kamu görevlileri tarafından işletilen ve Sümerler döneminde niĝ$_2$-en-na (efendi alanı veya öküz tarlaları), Hammurabi zamanında biltu (ürün, kira) diye adlandırılan ve gelirinin, maliyetler çıktıktan sonraki kalan kısmı hazineye aktarılan araziler. İkinci grubu ise alt düzey yöneticilere, askerlere, zanaatkârlara, tarımsal işlerin sorumlularına tahsis edilen ve onlar tarafından işletilen araziler. Sümerce šuku (geçim), Hammurabi kanunlarında ilku (hizmet) olarak ifade edilen bu araziler, mülkiyet olarak değil, kullanım amacıyla tahsis ediliyordu, dolayısıyla gerektiğinde geri alınabiliyordu. Üçüncüsü ise Sümerce apin-la$_2$ diye adlandırılan, belli bir kira karşılığında isteyen herkese ama çoğunlukla seçkinlere kiralanan araziler (Diakonoff, 1991: 79; Ellis, 1976: 6; Lecompte ve Benati, 2021: 67; Renger, 1995: 284).

3.3. Antik Mezopotamya'da Özel Mülkiyetin Niteliği ve Kapsamı

Özel mülkiyet, sahip olunan eşya hakkında satış, kiralama, bağışlama, miras gibi hukuki işlem yapabilme hakkını da içerir. Antik Mezopotamya'da arazilerin satışına ilişkin belgeler, söz konusu arazilerin özel mülkiyetinin açık bir delilini oluşturmaktadır.

Sümerce satmak ve satın almak, "sa_{10}" kelimesiyle ifade edilmiş (Wilcke, 2003: 77) veya Erken Hanedanlar dönemindeki taş belgelerde mülkiyet hakkından feragat edenlere ödenen bedel için "sam_2" kelimesi kullanılmıştır. Bu kelime eşdeğer ve fiyat anlamına geldiği gibi Sargonik dönemden itibaren satmak ve satın almak anlamına da gelmektedir (Gelb vd., 1991: 217; Halloran, 2006: 222; Renger, 1995: 277).

Kayıtlara geçmiş en eski özel hukuk satış işlemi, Erken Hanedanlar I (MÖ 2900-2750) döneminde mülkiyetin ayni ödeme karşılığında satılmasını içerir. Erken Hanedanlar döneminden kalma Sümer metinleri, tarla ve meyve bahçelerini de içeren "$gan\text{-}sam_2$"dan, yani "satılabilir toprak"tan bahseder. Satış kaydının yazılı olması, uzun bir süre boyunca sadece gayrimenkul satışları için söz konusu olmuş, menkul malların satışı için kayıt tutulmamıştır. En eski satış işlemleri, kil tabletlere değil taşlara kaydedilmiştir. Kil tabletler, ancak üçüncü binyılın sonlarından itibaren görülmüştür. Bu kayıtlarda satılan gayrimenkulün yeri, ölçüleri, alıcı ile satıcının adları, ödeme açıklaması yer almış ve satış dolayısıyla verilen ziyafete gönderme yapılmıştır (Silver, 2007: 95; Wilcke, 2003: 80).

Antik Mezopotamya'da özel mülkiyetin varlığını güçlü biçimde kanıtlayan çalışmalardan biri, Ignor Gelb'e aittir. *Sınır taşı* anlamına gelen kudurru kelimesi, Orta Babil metinlerinde yer alır, bu nedenle Gelb, daha önceki döneme ait benzeri metinleri ifade etmek için "antik kudurru" kavramını kullanmıştır. Hem antik hem de sonraki kudurrular, bir bireyin sahip olduğu araziyi ve bu arazinin bireyin mülkiyetine nasıl geçtiğini gösteren kayıtlardır. Antik kudurru sadece tarlaların satışını konu edinirken satış belgeleri; köle, hayvan, hurma, altın gibi menkul malların yanı sıra tarla, meyve bahçesi, sulama kanalı, ev gibi gayrimenkul malları da konu edinmiştir. Bir kudurru işleminde sadece satılan arazinin büyüklüğü, alış fiyatı, alıcı ile satıcının isimleri olabileceği gibi bunların yanı sıra ek ödemeler ve hediyeler, ikincil satıcılar, tanıklar ve resmi yetkililerin isimleri de yer alabilmiştir (Gelb vd., 1991: 14).

Antik kudurrular bir alıcının, çoğunlukla birbiriyle kan bağına sahip olan birden fazla satıcıdan arazi mülkiyeti edinmesiyle ilgilidir. Dolayısıyla alıcılar yönünden değerlendirildiğinde bireysel mülkiyetin, satıcılar yönünden ise aile mülkiyetinin veya ortak mülkiyetin varlığını göstermektedir. Gelb'e göre bütün kudurru ve satış belgelerinin gösterdiği gibi antik Mezopotamya'nın hem güneyi hem de kuzeyinde menkul malların satışı, akrabaların katılımı veya rızası olmadan bireysel olarak yapılabilmiştir. Sargonik dönem ve sonrasında tarlaların satışında ailenin onayının varlığını gösteren belgeler oldukça azalmaktadır. III Ur döneminde (MÖ 2100-2000) ise tarlalar hariç menkul ve gayrimenkul malların satışında bireysel veya çekirdek ailenin kararının yeterli olduğu görülmektedir. Bu veriler, bütün mülkiyetin devlete ait olduğu, özel mülkiyetin bulunmadığı gibi iddialarla çelişmektedir (Gelb vd., 1991: 2).

Antik kudurruların bölgesel dağılımı farklılık göstermektedir. Ur'da bir tane olmakla birlikte Uruk, Eridu ve Larsa gibi kıyı şehirlerinden herhangi bir kudurru kaydına ulaşılamamıştır. Buna karşın Mezopotamya'nın kuzey ve orta bölgelerinde yer alan Diyala, Asur, Nippur, Isin, Adab, Shuruppak, Umma ve Lagaš'ta (Girsu) birbirine yakın düzeyde bulunmuştur. Bu durum, güneye göre orta ve kuzeyde tarlaların özel mülkiyetinin daha önemli ve yaygın olduğu şeklinde yorumlanmıştır. Ayrıca özel mülkiyetin kuzeyde ortaya çıktığı ve güneye yayıldığı şeklinde de değerlendirilmiştir. Özellikle III Ur döneminde güneyde tarla mülkiyetinin satışına ilişkin çok az kaydın bulunması, devletin yasaklamasına bağlanmıştır (Gelb vd., 1991: 3).

Satış kayıtlarının taşa yazılması, Sargonik dönemde de sürdürülmüştür ve Maništusu Dikilitaşı, bunun bir örneğidir. Söz konusu dikilitaşta yer alan satış belgesinde tarlanın ölçüsü, arpayla ölçülen *tarla fiyatı*nın gümüş cinsinden değeri, *tarla hediyesi*, motamot çeviriyle *gümüşü yemek* anlamına gelen satış

ifadesi ve tarla sahiplerinin listesi gelir. Daha sonra *tarla şahidi* olarak şahitler sıralanır ve tarladan geçimini sağlayan 190 kişinin bulunduğu belirtilir. Son olarak Sultan Maništusu'nun tarlayı satın aldığına dair ifadeler yer alır. Benzeri bilgiler Gir13-tab, Marad ve Kiš şehirlerindeki tarla satış belgelerinde de yer almaktadır (Wilcke, 2003: 105).

Üçüncü Ur Hanedanlığı döneminde ise satışa konu olan eşyanın fiziki ve hukuki niteliği, fiyatı, alıcı ve satıcıların adları ve satın alma fiilini içeren bölüme ek olarak mülkün elde edilmesiyle birlikte satış bedelinin ödenmesi ve tapu kaydının tamamlanması kaydı yer almaktadır. Ayrıca yeminle teyit edilen çekişmesizlik, tahliye, anlaşmanın ihlali durumunda uygulanacak cezai hükümler veya intikam sözleri de bulunmaktadır. Bununla birlikte bir garantörün, resmi yetkilinin veya kâtibin adı da bulunabilmektedir. Belgede, huzurunda senet akdedilen ve yemin edilen şahitlerin isimleri yanında işlemin yeri ve belgenin yazıldığı tarih de belirtilir. Belge, herhangi bir anlaşmazlıkta hukuki delil olması açısından, hakkından feragat edenler veya satıcılar tarafından mühürlenir (Renger, 1995: 291).

Arazi etüdü uzmanları, en eski tarihli belgelerde görülmektedir. Erken Hanedanlar IIIa (MÖ 2600-2450) döneminde tarlaların araştırılmasından ve kaydının tutulmasından sorumlu olan *ev kadastrocusu* ve *tarla kâtibi* bulunmaktadır. Erken Sargonik dönemden kalma bir Sümer satış belgesinde bir tanığın kadastrocu, diğer bir tanığın da kadastrocunun oğlu olduğu belirtilmektedir. Aynı dönemde Girsu şehrindeki kadastrocu, ahaliye bildirmek için satılan bir evin duvarına çivi çaktıktan sonra üzerine tasma şeklinde kil yerleştirip mührünü basarak satışı tamamlamıştır (Ellickson ve Thorland, 1995: 380).

Bu işlemlerin neden gerekli olduğunu, Eski Babil'deki bir dava açık bir şekilde göstermektedir. Nippur şehrinde kamu görevlisi bir bayan olan Ilusha-hegal, kendi evini Addi-liblut'un karısına sattığını, ancak bedelinin tamamını alamadığından şikâyet ederek mahkemeye başvurmuştur. Mahkemeye çıkan Addi-liblut'un karısı, satın aldığı bir sar'lık evin mühürlü tapusunu çıkarmış ve hâkimler, tapuyu incelemenin yanı sıra tapuda isimleri yazan şahitleri çağırarak dinlemiştir. Hâkimler, hem tapu kaydı hem de şahitlerin beyanı doğrultusunda Ilusha-hegal'in alacağının tamamı olan 15 şekeli aldığına hükmetmiş ve kendi mührünü inkâr ettiği için Ilusha-hegal'e ceza vermiştir (Ellickson ve Thorland, 1995: 381).

Antik Mezopotamya'dan kalma belgelerin önemli bir kısmı resmi evrak olduğu için satış işlemlerinin taraflarından en az biri genellikle kamu görevlisi olmuştur. Örneğin MÖ 2570'ten kalma bir tablete göre Sultan Enhegal de dâhil olmak üzere birçok kişiden tarla satın alan bir kişi veya bir kamu görevlisi bulunmaktadır. Sultan Eanatuma'nın hükümdarlığı zamanından (MÖ 2454-2425) kalma bir başka tablete göre komşu Umma devletinden bir yetkili, Lagaš devletinde arazi satın almıştır (Silver, 1995: 182).

Daha önce Deimel'in incelediği Girsu şehrindeki Ba'u tapınağının veya kurumunun kontrolünde bulunan arazilerin kimlere ait olduğunu tespit etmek amacıyla yetmiş üç arazi satış kaydı araştırılmıştır. Bu kayıtlarda yer alan her bir alıcının satın aldığı araziler tek bir vaka olarak kabul edildiğinde bireylerin elinde toplam 652 arazi parselinin olduğu belgelenmiştir. Bunların 255'inin vasıflı meslek sahiplerinin, 151'inin idari personelin, 184'ünün unvanı belli olmayan kişilerin, 35'inin bağımlı işçiler veya askerî grupların, 27'sinin dinî veya kült unvana sahip kişilerin elinde olduğu tespit edilmiştir. Arazi sahiplerinin neredeyse tamamı, tapınak bağlantısından yoksundur ve doğrudan tapınağı temsil eden hiçbir arazi kaydına rastlanmamıştır. Bu belgeler, Sargonik dönemde (MÖ 2340-2100) arazi satışlarının özel kişiler tarafından da yapılabileceğini göstermiştir (Foster, 1981: 239).

Kozyreva (1999: 355), Güney Mezopotamya'da Eski Babil döneminin başlarına ait 1200 kentsel gayrimenkul satış belgesini incelemiştir. Bu belgelerde Batı Sami tanrısı Amurru'dan sıklıkla bahsedilmesinden hareketle gayrimenkulleri satın alanların, bölgeye sonradan gelen Sami toplulukları olduğu sonucunu çıkarmıştır. Bu durum, söz konusu dönemde kentsel gayrimenkullerin özel satış işlemleriyle el değiştirebildiğini ve dolayısıyla bir gayrimenkul piyasasının varlığını göstermiştir.

Antik Mezopotamya'da yayınlanan idari belge ve mektupların yanı sıra reform ve kanun düzenlemeleri de özel mülkiyetin varlığını belgelemektedir. Tarihte ilk reform veya kanun düzenlemesi olarak kabul edilen Urukagina (MÖ 24. yy) reformlarında idari amirlerin, ellerindeki yetkiyi kötüye kullanarak daha

düşük rütbelilerin özel mülkiyetinde bulunan eşyalara el koymamaları konusunda emirler bulunmaktadır:

> 33) Bir büyük adamın evi 34) kralın altında olan bir adamın evi ile 35) bitişikse, 36) O büyük adam 37) onu satın alayım derse 38) vaktaki XII, 1) (büyük adam) onu satın alayım 2) gönlümün istediği kadar para 3) tart, 4) benim evimin 5) değeri kadar arpa (ver) 6) derse 7) satmadığı zaman 8) büyük adam (amir) 9) kralın altındakini (küçük adamı) 10-11) zorlamıyacaktır dedi, (urukagina emretti) (Tosun ve Yalvaç, 1989: 28).

Hammurabi kanunlarında özel mülkiyete ilişkin çok sayıda kanun bulunmakla birlikte kamu görevlilerinin de özel mülkiyetinin olabileceği ve bunları alıp satabilecekleri belirtilmektedir. Aşağıdaki iki kanun maddesinden ilki, kamu mülkiyetindeki gayrimenkullerin özel tasarrufunun olamayacağını, ancak satın alarak özel mülkiyet haline getirdikleri gayrimenkulleri istedikleri şekilde tasarruf edebileceklerini ortaya koymaktadır:

> § 38 - Bir asker, bir balıkçı veya bir vergi mükellefi, timarının (unsurlarını teşkil eden) tarla, bahçe ve evinden (bir kısmını) karısının veya kızının üzerine yazamaz veya borcu için veremez. § 39 - Satın alma yoluyla sahip olduğu tarlasından, bahçesinden ve evinden karısına ve kızına yazacaktır (verebilecektir) ve borcuna (karşılık) verecektir (verebilecektir) (Tosun ve Yalvaç, 1989: 189).

Hammurabi kanunlarının bu maddeleri, kamu görevlilerinin tarla, bahçe ve ev satın alabildiklerini ve bunları miras bırakabilecekleri gibi borçlarına karşılık olarak satabileceklerini de göstermektedir.

Özel mülkiyet hakkının unsurlarından biri de söz konusu eşyayı bizzat kullanmayıp başkasına kiralayabilme ve böylece onun kirasından faydalanabilme hakkıdır. Antik Mezopotamya'ya ait pek çok belgede özel şahıslar tarafından yapılan kiralama işlemleri bulunmaktadır. Kira konusu olan eşyalar, menkul olabildiği gibi gayrimenkul mallar da olabilmekte ve bunlar arasında ev ve bahçenin yanı sıra bir tarım toplumunda temel üretim aracı olan tarlalar da yer almaktadır.

Antik Mezopotamya'da menkul ve gayrimenkul kiralama işlemleri çok erken tarihlerden itibaren görülmüş ve üçüncü binyılın ortalarından itibaren olağan bir hâl almıştır (Ellickson ve Thorland, 1995: 369). Sümerce yazılan ve MÖ 19. yüzyıla tarihlenen Lipit-Ištar kanunlarında arazi kiralanmasına ilişkin hükümler bulunmaktadır:

> § 8 - 50) Eğer 51) bir adam, bir adama 52) ağaç dikmek için 53) geniş tarla verirse Kol. XIII 1) O işlenmemiş tarlayı 2) meyva bahçesi haline getirmeyi 3) tamamlamazsa (yapmazsa) 4) bahçeyi diken adama 5) ağaç dikmekte ihmal ettiği kısmı, 6) onun hissesinin bir bölümü olarak 7) ona verecektir (Tosun ve Yalvaç, 1989: 63).

Hammurabi kanunlarında tarlaların kiraya verilmesi sonrasında yaşanan sorunlara ilişkin pek çok mesele ele alınmış ve hükme bağlanmıştır:

> § 42 - Eğer bir adam, bir tarlayı işlemek üzere kiralarsa (fakat) tarlada arpa yetiştirmezse ve tarlada iş yapmazsa bu ispat edilecek ve (bitişik) komşunun (ürünü) oranında arpayı tarla sahibine vereceklerdir (Tosun ve Yalvaç, 1989: 190).

Hammurabi kanunlarında tarla gibi gayrimenkullerin yanı sıra gemi gibi menkul malların kiralanmasına ilişkin çok sayıda kanun da bulunmaktadır: *§ 236 - Eğer bir adam, gemisini gemiciye kiraya verirse, gemici ihmal edip gemiyi batırır veya yok ederse gemici gemiyi sahibine ödeyecektir* (Tosun ve Yalvaç, 1989: 208).

Özel mülkiyet hakkının kapsamında yer alan haklardan biri de mirastır. Antik Mezopotamya hukuku, mirası genel bir hak olarak kabul etmiş ve menkul malların yanı sıra tarla, bahçe ve ev gibi gayrimenkuller için de geçerli kılmıştır. Bir kişinin mirası, bölgeden bölgeye değişmekle birlikte, genellikle erkek çocukları arasında eşit paylarla bölüştürülür ve bazı yerlerde en büyük olana ekstra bir pay verilirdi. Kız çocuklar ise genelde mirastan mahrum bırakılmıştır, ancak kadınların pek çok mala ve hatta araziye sahip olabildiğine ilişkin çok sayıda belge bulunmaktadır (Ellickson ve Thorland, 1995: 366). Ayrıca MÖ 22. yüzyılda hüküm süren Lagaš Beyi Gudea ve MÖ 21. yüzyılda yaşayan Ur Beyi Ur-Nammu, kız çocuklarına mirastan pay alma hakkı tanımıştır (Wilcke, 2003: 72).

Modern hukukta mirasın kazanılmasında *bütün olarak geçiş* ve *elbirliği mülkiyeti* ilkeleri geçerlidir (Gözler, 2018: 308). Bu ilkeler genel hatlarıyla antik Mezopotamya'da da bulunmaktadır. Söz konusu dönemde miras, hem varlıkları hem de yükümlülükleriyle birlikte bir bütün olarak geçmiştir. Ayrıca mirasçılara devredilen miras, elbirliği mülkiyetidir ve ancak mirasçılar kendi aralarında bölüştüğünde bireysel mülkiyete dönüşmüştür (Westbrook, 2003: 56; Wilcke, 2003: 69).

Sümerce ve Akkadca olarak iki dilde yazılan ve MÖ 21-20. yüzyıllara tarihlenen Ana-İttišu kanunlarında çocukları mirastan men etmekten bahsedilmektedir:

> 34) Eğer bir baba, evlâdına sen benim evlâdım değilsin derse, evi ve duvarı kaybedecektir, (evden ve evin çevresinden mahrum olacaktır.) 40) Eğer ana evlâdına, sen benim evlâdım değilsin derse, evi ve eşyayı kaybedecektir, (evden ve eşyadan mahrum olacaktır.) (Tosun ve Yalvaç, 1989: 48).

Hammurabi kanunlarında miras hakkının düzenlenmesine ve mirasla ilgili sorunlara ilişkin çok sayıda kanun bulunmaktadır:

> § 150 - Eğer bir adam karısına tarla, bahçe, ev veya mal hediye eder, belge düzenlerse, kocasından (ölümünden) sonra çocukları hak iddia etmiyeceklerdir. Anne terekesini sevdiği çocuğuna verecek, başkasına vermiyecektir. §166 - Eğer bir adam, sahip olduğu çocuklarına eşler alırsa (fakat) küçük oğluna eş almazsa sonra, baba kaderine gidince (ölünce) kardeşler miras bölüştükleri zaman, babanın evine ait mal içinden, evlenmemiş olan küçük kardeşlerinin hissesinin üstüne başlık parası verecekler ve evlendireceklerdir (Tosun ve Yalvaç, 1989: 200).

Modern hukukta yer alan *yasal mirasçıların saklı payı* hakkına ilişkin ilkelerin erken hali, Hammurabi kanunlarında yer almaktadır:

> § 168 - Eğer bir adam oğlunu mirastan mahrum etmeğe karar verirse yargıçlara "oğlumu mirastan mahrum edeceğim" derse yargıçlar kayıtları araştıracaklar; eğer oğul, mirastan mahrum edilecek ağır bir suçu taşımıyorsa (işlememişse) baba oğlunu varislikten mahrum etmeyecektir. § 169 - Eğer mirastan mahrum edilecek (kadar) ağır bir suçu taşıyorsa (babasına karşı işlemişse), birinci defa için affedilecek, eğer ağır suçu ikinci defa işlerse, baba oğlunu mirastan mahrum edecektir (Tosun ve Yalvaç, 1989: 202).

Özel mülkiyet hakkının temel unsurlarından biri de söz konusu eşyadan faydalanma hususunda başkasını dışlama hakkıdır. Bu hak, özel mülkiyetteki bir eşyanın, başkalarının saldırısına karşı korunmasını ifade eder. Antik Mezopotamya hukukunda buna ilişkin çok sayıda kanun bulunmaktadır. III. Ur devletinin önemli sultanlarından biri olan Şulgi'nin yayınladığı kanunlarda, özel mülkiyetin korunmasına veya başkasını dışlamaya ilişkin çeşitli maddeler bulunmaktadır:

> § 27 - 47) Eğer 48) bir adamın ekime hazır tarlasını 49-50) bir (başka) adam tarla olarak işler (ve) 51) ekerse 52) dava edildiğinde 53) (mütecaviz) bunu dikkate almazsa 54) o adam kol V 1) masrafları ödeyecektir. § 28 - 2) Eğer 3) bir adamın ekime hazır tarlasını 4) bir (başka) adam su altında bırakırsa 5) 1 iku'luk tarla için 6) 3 gur arpa 7) ölçecektir (Tosun ve Yalvaç, 1989: 43).

Lipit-Ištar kanunlarında da benzeri maddeler yer almaktadır:

> § 9- 8) Eğer 9) bir adam 10) bir adamın bahçesine 11) girerse 12) hırsızlıkla yakalanırsa 13) 10 şeqel gümüş 14) tartacaktır. § 10 - 15) Eğer bir adam 16) bir adamın bahçesinden 17) ağaç keserse 18) 1/2 mana gümüş 19) tartacaktır (Tosun ve Yalvaç, 1989: 64).

MÖ 18. yüzyılda Akkadca yazılan Ešnunna kanunlarında konuya ilişkin şöyle bir örnek bulunmaktadır:

> 36) Eğer bir adam malını bir emanetçiye (hancı) saklamaya verirse, ev delinmeden, kapı eşiği zorlanmadan, pencere sökülmeden, saklamak için ona verdiği mal (buna rağmen) yok olduysa, malını (emanetçi) ödeyecektir (Tosun ve Yalvaç, 1989: 82).

Hammurabi kanunlarında özel mülkiyetin dokunulmazlığına ilişkin aşağıdaki madde, modern hukukta da rastlanabileceği gibi, kamu malı ile (muškēnum'a, yani halka ait) özel mal arasında ayrım yapmaktadır:

> 8 - Eğer bir adam, sığır, koyun, eşek, domuz veya bir gemi çalarsa ve bunlar tanrıya veya saraya aitseler (çaldığının) otuz katını verecektir; muškēnum'a aitse on katını ödeyecektir. Eğer çalanın verecek hiç bir şeyi yoksa öldürülecektir (Tosun ve Yalvaç, 1989: 186).

Hammurabi kanunlarında başkasını dışlama hakkına ilişkin kanun maddelerinin bir kısmı şöyledir:

> § 57 - Eğer bir çoban, küçükbaş hayvanlarını otlatmak için tarla sahibi ile uyuşmaz ve tarla sahibi olmadan (izinsiz olarak) hayvanlarına tarlayı otlatırsa, tarla sahibi tarlasını hasad ettiğinde tarla sahibinin izni olmadan tarlada hayvanlarını otlatan çoban, (hasadın) üstüne (fazla olarak) her BUR için 20 GUR arpa, tarla sahibine verecektir. § 59 - Eğer bir adam, bahçe sahibi olmaksızın (izinsiz olarak) adamın bahçesinden ağaç keserse 1/2 MANA gümüş tartacaktır. § 259 - Eğer bir adam, su salınmış bir tarladan bir saban çalarsa, sabanın sahibine 5 şekel gümüş verecektir (Tosun ve Yalvaç, 1989: 191).

Hammurabi kanunlarının 278. maddesi, söz konusu eşya köle de olsa, bugünkü ayıplı mala karşı alınan tedbirlerin bir benzerini ve ayrıca tüketici haklarına ilişkin erken bir örneği sunmaktadır: *§ 278) Eğer bir adam, bir erkek köle veya bir kadın köle satın alırsa ve ay dolmadan sar'ası tutarsa, satanına geri dönecek, satın alan ödediği gümüşü (geri) alacaktır* (Tosun ve Yalvaç, 1989: 211).

Özel mülkiyetin varlığı, başkasını dışlama hakkını içerdiği gibi, bu başkası arasında kamu otoritesi de vardır. Kamu otoritesi, özel mülkiyet hakkına yönelik en ciddi saldırılardan birinin kaynağı olabilmiştir. Kamu yöneticileri, iktidar gücüne dayanarak kişilerin elindeki özel mülkiyete el koyabilmiş veya onu müsadere edebilmiştir.

Antik Mezopotamya'da iktidar ile özel mülkiyet arasındaki ilişkiyi tespit edebilecek pek çok kayıt bulunmaktadır. Gelb'in yayınladığı MÖ üçüncü binyıla ait antik kudurrular ve satış belgelerinin önemli bir kısmı, kamu yöneticilerinin ve hatta sultanların arazi satın alımlarını konu edinmektedir. Bu belgelerin de gösterdiği gibi dönemin sultanları, sahip oldukları kamu gücüne ve otoritesine dayanarak özel mülkiyete el koyma girişiminde bulunmamış, bunun yerine bedelini ödeyerek satın alma yolunu tercih etmiştir (Silver, 1995: 182).

Ešnunna kanunlarında kamu gücünü kötüye kullanarak özel mülkiyet hakkını ihlal etmeye yönelik açık bir tavır vardır:

> 50) Eğer bir vali, nehir sevkiyatını idâre eden bir kimse veya herhangi diğer bir memur, saraya veya muskenum'a ait bir kayıp erkek köleyi, bir kayıp kadın köleyi, bir kayıp öküzü, bir kayıp eşeği yakalar ve Esnunna'ya götürmesse, fakat onu evinde alıkorsa bir ayın yalnız yedi gününü geçirse dahi, saray, ondan hırsızlık malı dava edecektir (Tosun ve Yalvaç, 1989: 84).

4. Sonuç

Sümerce ve antik Sami dillerinin çözülmesi sonrasında ortaya çıkan bilgiler, özel mülkiyetin antik Yunan ve Roma ile başladığı iddialarını en azından tartışılır kılmıştır. Deimel ve Falkenstein gibi isimler tarafından yapılan antik Mezopotamya arşivlerine yönelik ilk dönem çalışmalarda, bütün arazilerin mülkiyetine sahip olan ve emeğin büyük bir kısmını kendisine bağımlı kılan bir devletin hükmettiği *tapınak ekonomisi* modeli, yaygın bir kabul görmüştür.

Ancak hem Deimel'in çalışmalarının Diakonoff tarafından yeniden gözden geçirilerek düzeltilmesi hem de Gelb gibi başka araştırmacılar tarafından yapılan çalışmalar sonrasında antik Mezopotamya'da tapınak ve saray diye adlandırılan kamu kurumlarına ait mülkiyet ile özel kişilere ait mülkiyetin bulunduğu, genel bir kabul görmüştür. Zaten menkul malların yanı sıra ev ve bahçe gibi gayrimenkul malların özel mülkiyette olduğu hususunda herhangi bir tartışma bulunmamaktadır. Antik Mezopotamya'da özel mülkiyetin olup olmadığı, ağırlıkla tarlalar üzerinden yapılmaktadır.

Son dönemdeki araştırmalarla elde edilen veriler sonrasında antik Mezopotamya'nın kuzey, orta ve yakın güney kısımlarında tarlalara ait özel mülkiyetin bulunduğu artık tartışma dışı kalmıştır. Geriye sadece Basra Körfezi kıyısındaki Ur, Uruk, Eridu, Larsa şehirlerinde özel mülkiyetin yaygın olmadığı iddiası kalmıştır. Bu şehirlerde tarlalarda özel mülkiyetin hiç bulunmadığı değil, sadece yaygın olmadığı

iddia edilmekte ve örneğin Renger'a göre mevcut kayıtların sadece yüzde onuna yakın bir kısmı özel mülkiyetteki tarla satışlarını ihtiva etmektedir.

Tapınak ekonomisi veya özel mülkiyetin yokluğu hipotezi, kıyı bölgesine sıkışmış olmakla birlikte bu sonuç bile sağlıklı değildir, çünkü antik Mezopotamya'ya ilişkin verilerin çok büyük bir kısmı, kamu kurumlarında üretilen kayıtlardır ve dolayısıyla kamu mülkiyetini konu edinmektedir. Kamu kurumları, özel mülkiyete ilişkin konuları kayıt altına alma ihtiyacı duymamış veya buna yönelik özel bir çaba içerisine girmemiştir. Bu durumda sadece kamu kayıtlarına dayanarak özel mülkiyetin olmadığının iddia edilmesi, ulaşılan sonuçları malul kılmıştır. Çünkü arkeolojik kayıtların sergilediği ekonomi modeli, kamu kayıtlarının gösterdiğiyle bütünüyle uyuşmamakta, özel sektörün varlığını belgelemektedir.

Antik Mezopotamya'da özel mülkiyetin olmadığı iddiasının temel bir sorunu da kavramsal düzeydeki karmaşa veya yetersizliktir. Bu iddialar, antik Roma'daki mülkiyet biçimini *özel mülkiyet* olarak tanımlamakta ve antik Roma'ya benzemediği için özel mülkiyetin olmadığını varsaymaktadır. Hâlbuki antik Roma'daki özel değil *köleci mülkiyet*tir ve antik Mezopotamya'da bu tür bir mülkiyet bulunmamaktadır. Köleci mülkiyet; temel üretim faktörü olarak emeğin köleleştirilmesine ve köle sahiplerinin iktidar üzerinde hegemonya kurmasına dayalı bir mülkiyet biçimidir. Antik Mezopotamya'da köleler, üretimin asli bir unsuru olmadığı gibi köle sahiplerinin devlet üzerinde belirleyici bir rolü de olmamıştır. Bu nedenle antik Mezopotamya'da köleci mülkiyetin bulunmadığı doğrudur, ancak özel mülkiyetin değil.

Çivi yazılı tabletlere dayalı çok sayıdaki belge, tarlalar da dâhil menkul ve gayrimenkul bütün mallarda özel mülkiyetin varlığını göstermektedir. Önemi dolayısıyla taşlara yazılan MÖ üçüncü binyıla ait tarla satış belgeleri olan antik kudurrular ile Sargonik dönem ve sonrasındaki arazi satış belgelerinin yanı sıra bu döneme ilişkin çok sayıdaki kanun düzenlemesi de bunu açıkça sergilemektedir. Elbette belgelerin gösterdiği gibi kamu mülkiyeti de vardır ancak sadece kamu mülkiyetinin varlığından bahsedilemez. Kamu mülkiyetinin yanı sıra özel mülkiyetin olduğu da belgelerde görülmektedir.

Antik Mezopotamya'da tarlalar da dâhil menkul ve gayrimenkul mallardaki özel mülkiyet, bir eşyayı kullanma, onun hakkında hukuki işlemler yapabilme ve başkasını dışlama hakkını içerir. Modern dönemdeki özel mülkiyet anlayışı da bu unsurlara sahiptir ve kökenini antik Roma'da değil antik Mezopotamya'da bulmaktadır.

Kaynaklar

Akrep, M. Y. (2017), Sümer Ekonomisinde Tapınak Faktörü, *Mavi Atlas*, 5(2), 458-473.

Aktürk, M. Y. (2023), *Sümer Tapınak Ekonomisi*, Konya: Çizgi Kitabevi.

Amin, S. (2007), *Avrupamerkezcilik* (çev. Mehmet Sert), İstanbul: Chiviyazıları Yayınevi.

Cripps, E. L. (2007), *Land Tenure and Social Stratification in Ancient Mesopotamia*, Oxford: BAR Publishing.

Diakonoff, I. M. (1991), *Early Antiquity*, Chicago: The University of Chicago Press.

Ellickson, R. C. ve Thorland, C. D. (1995), Ancient Land Law: Mesopotamia, Egypt, Israel, *Chicago-Kent Law Review*, 71, 321-411.

Ellis, M. D. (1976), *Agriculture and the State in Ancient Mesopotamia*, Philadelphia: The Babylonian Fund.

Foster, B. (1981), A New Look at the Sumerian Temple State, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 24(3), 225-241.

Gelb, I. J., Steinkeller, P. ve Whiting, R. M. (1991), *Earliest Land Tenure Systems in the Near East: Ancient Kudurrus*, Chicago: The Oriental Institute.

Goddeeris, A. (2010), The Old Babylonian Economy, G. Leick içinde, *The Babylonian World* (s. 198-209), New York: Taylor & Francis e-Library.

Gözler, K. (2018), *Hukukun Temel Kavramları*, Ankara: Ekin Kitabevi Yayınları.

Halloran, J. A. (2006), *Sumerian Lexicon*, Los Angeles: Logogram Publishing.

Hegel, G. W. F. (2006), *Tarih Felsefesi* (çev. Aziz Yardımlı), İstanbul: İdea Yayınevi.

Hodgson, G. M. (2002), *How Economics Forgot History*, New York: Taylor and Francis.

Hodgson, G. M. (2004), *The Evolution of Institutional Economics*, London: Routledge.

Hüseynli, N. (2021), Çivi Yazısının Gelişim Evreleri ve Sümerlerle Bağlantısı, *Euroasia Journal of Social Sciences & Humanities*, 8(2), 129-142.

Kar, B. B. (2023), Özel Mülkiyetin Yasal Teorisi, *Liberal Düşünce Dergisi*, 111, 39-62.

Kozyreva, N. V. (1999), Sellers and Buyers of Urban Real Estate in South Mesopotamia at the Beginning of the 2nd Millenium B.C., M. Hudson ve B. Levine içinde, *Urbanization and Land Ownership in the ANE* (s. 353-361), Harvard University Press.

Lee, D. (2012), Sources of Sovereignty: Roman Imperium and Dominium in Civilian Theories of Sovereignty, *Politica Antica*, 2012(1), 79-0, doi: 10.7381/70632.

Lecompte, C. ve Benati, G. (2021), The Scale and Extent of Political Institutions in Early Dynastic Mesopotamia: The Case of Archaic Ur, A. Bramanti, N. L. Kraus ve P. Notizia içinde, *Current Research in Early Mesopotamian Studies* (s. 61-98), Münster: Zaphon.

Marx, K. (1976), *Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler (Formen)* (çev. Zülfü Dicleli), İstanbul: May Yayınları.

Mieroop, M. (2004), Economic Theories and the Ancient Neareast, R. Rollinger ve C. Ulf içinde, *Commerce and Monetary Systems in the Ancient World* (s. 54-64), München: Franz Steiner Verlag.

North, D. C. (2010), *Kurumlar, Kurumsal Değişim ve Ekonomik Performans* (çev. G. Ç. Güven), İstanbul. Sabancı Üniversitesi.

Parisi, F. (2004), The Origins and Evolution of Property Rights Systems, E. Colombatto içinde, *The Elgar Companion to the Economics of Property Rights* (s. 64-84), Cheltenham: Cheltenham Edward Elgar Publishing.

Polanyi, K. (1977), *The Livelihood of Man*, New York: Academic Press.

Pollock, S. (2017), *Antik Mezopotamya* (çev. Burak Esen), İstanbul: Sümer Yayıncılık.

Renger, J. (1979), Interaction of Temple, Palace, and 'Private Enterprise' in the Old Babylonian Economy, E. Lipinski içinde, *State and Temple Economy in the Ancient Near East* (s. 249-256), Leuven: Departement Orientalistiek.

Renger, J. M. (1995), Institutional, Communal, and Individual Ownership or Possession of Arable Land in Ancient Mesopotamia, *Chicago-Kent Law Review*, 71, 269-319.

Renger, J. (2010), Economy of Ancient Mesopotamia: A General Outline, G. Leick içinde, *The Babylonian World* (s. 187-197), New York: Taylor & Francis e-Library.

Sallaberger, W. ve Pruß, A. (2015), Home and Work in Early Bronze Age Mesopotamia, P. Steinkeller ve M. Hudson içinde, *Labor in the Ancient World* (s. 69-136), Dresden: ISLET-Verlag.

Silver, M. (1995), *Economic Structures of Antiquity*, Connecticut: Greenwood.

Silver, M. (2007), Redistribution and Markets in the Economy of Ancient Mesopotamia: Updating Polanyi, *Antiguo Oriente*, 5, 89-112.

Stein, G. J. (2005), 'Invisible' Social Sectors in Early Mesopotamian State Societies, V. Scarborough içinde, *A Catalyst for Ideas: Anthropological Acrhaeology and the Legacy of Douglas W. Schwartz* (s. 121-148), Santa Fe: SAR Press.

Steinkeller, P. (2004), Toward a Definition of Private Economic Activity in Third Millennium Babylonia, R. Rollinger ve C. Ulf içinde, *Commerce and Monetary Systems in the Ancient World* (s. 91-114), München: Franz Steiner Verlag.

Steinkeller, P. (2015), Introduction, Labor in the Early States: An Early Mesopotamian Perspective, P. Steinkeller ve M. Hudson içinde, *Labor in the Ancient World* (s. 1-36), Dresden: ISLET-Verlag.

Tosun, M. ve Yalvaç, K. (1989), *Sümer-Babil-Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, Ankara: TTK Basımevi.

Weber, M. (2012), *Sosyal Bilimlerin Metodolojisi*, İstanbul: Küre Yayınları.

Westbrook, R. (2003), The Character of Ancient Near Eastern Law, R. Westbrook içinde, *A History of Ancient Near Eastern Law* (s. 1-92), Leiden: Koninklijke Brill NV.

Widell, M. vd. (2013), Household & Village in Early Mesopotamia, T.J. Wilkinson, M. Gibson ve M. Widell içinde, *Models of Mesopotamian Landscapes* (s. 112-129), Oxford: Archaeopress.

Wilcke, C. (2003), *Early Ancient Near Eastern Law*, München: Bayerische Akademie.

Yoffee, N. (1995), Political Economy in Early Mesopotamian States, *Annual Review of Anthropology*, 24, 281-311.